

БУХОРО АМИРЛИГИ ҲУДУДИ ВА АҲОЛИСИ ТЎҒРИСИДА

Эшқобилов Б.Б

ТошДТУ таянч докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада Бухоро амирлиги даврида амирлик ҳудуди, шунингдек, амирлик аҳолиси уларнинг этник таркиби тўғрисида маълумотлар баён этилган.

Калит сўзлар: Манғитлар, феодал тарқоқлик, ҳоким, беклик, ҳазора, кўчманчи ўзбеклар,

Ўрта Осиё хонликлари ичида Бухоро амирлиги алоҳида мавқега эга бўлган давлат бўлиб, у жуда катта ҳудудга эга эди. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яъни манғитлар сулоласи ҳукмронликни ўз қўлига олгач, Бухоро амирлиги аста-секинлик билан яна мустақамлана бошлади. Албатта, бу даврда ҳам ҳали Бухоро амирлигида ўзаро феодал тарқоқлик тугашига чек қўйилган эмас эди. Ҳали ҳамон Бухоро амирлигига бўйсунмаган Шахрисабз, Жиззах, Ўратепа каби мустақил ва ярим мустақил шаҳарлар ва туманлар мавжуд эди.

XVIII асрнинг 70—80- йилларига келиб, Бухоро амирлигининг марказий ҳудудини Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини ўз ичига олган Зарафшон воҳаси ташкил қилар эди. XIX асрнинг бошига келиб, Бухоро амирлиги ҳудудига Зарафшон ҳамда Қашқадарё воҳасидан ташқари Сурхон воҳаси сарҳади, Ҳисор, Хўжанд, Ўратепа, Панжикент каби аҳоли зич жойлашган туманлар, Зарафшон дарёсининг юқори оқими, Жанубий Туркистоннинг катта қисми, шунингдек, Чоржўйдан тортиб то Мурғоб дарёсигача бўлган сарҳадлар ҳам қарар эди.

XIX асрнинг бошларига келиб, Бухоро амирлиги ҳудудини кенгайтишининг бош сабаби — бу энг аввало Манғитлар сулоласининг марказлашган давлат барпо этишга интилишининг натижаси эди. Шундай қилиб, XIX аср бошларига келиб, Бухоро амирлиги бир томондан Эрон ва ҳозирги Афғонистон, иккинчи томондан Хива хонлиги, учинчи томондан қозоқ жузлари ва ниҳоят тўртинчи томондан Қўқон хонлиги ҳудудлари билан чегарадош эди.

XIX асрнинг 20- йилларига келиб эса Бухоро амирлиги тасарруфидаги Ўратепа ва Хўжанд Қўқон хонлиги томонидан босиб олинди ва Қўқон хонлиги ҳудуди деб эълон қилинди. Бу ҳудудлар Бухоро билан Қўқон ўртасидаги доимий ўзаро низоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди, бир неча мартаба навбатма-навбат Бухоро ва Қўқон ҳукмронлигига тобе қилинди.

XIX асрнинг 50- йилларига келиб, узоқ вақт давомида Бухоро вассали бўлиб келган Балх, Андхой, Маймана, Шибирғон ва Жанубий Туркистоннинг бошқа вилоятлари Англия ҳукуматининг бевосита ёрдами билан афғон амирлари томонидан батамом эгаллаб олинди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг 50- йилларида Бухоро амирлиги бир неча вилоятлардан ташкил топган бўлиб, улардан Бухоро ва Самарқанд ўз навбатида туманларга бўлинган эди. Ҳар бир вилоятга ҳукмрон бошлиқ қўйилган бўлиб, у ҳоким деб аталган. Кейинчалик вилоятлар ўрнида бекликлар вужудга келгач, уларнинг ҳукмронлари бек деб аталган. Бухоронинг сўнгги амири Саййид Олимхон томонидан 1927 йили таъкидланишича XX аср бошига келиб „Бухоро мамлакати Амударёнинг шарқий соҳилларидан, яъни Россия Помиридан то Хиванинг кенг давлатларигача чўзилиб боради. Бухоро шимол тарафдан Қдзилқум саҳроси билан чегарадош, ғарб тарафдан Сирдарё билан ҳамда Қўқон хонлиги билан, жанубда эса Афғонистон, Шарқдан туркман ўлкаси ҳамда Хива дашти билан чегарадош”.

XХ аср бошида, „Бухоро аҳолиси уч ярим миллион нафардан иборат. Унинг майдони 225.000 км² келади, яъни тахминан Италия майдони билан тенг. Унинг аҳолисининг асосий қисми ўзбек, туркман, қирғиз, қозоқ, тожик, яҳудий ва араблардан иборат” деб ёзади амир Саййид Олимхон.

XIX аср ўрталарида Бухоро амирлиги Жиззах, Самарқанд, Панжикент, Челак, Нурота, Пайшанба, Кармана, Катта-қўрғон, Хатирчи, Зиёвуддин, Бухоро, Қоракўл, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Шаар (Шаҳрисабз—таъкид бизники-Р.Х.), Чироқчи, Шеробод, Ғузор, Матчо, Фон, Фалғар, Яхнаоб (Яғноб), Қўштут, Бойсун, Деҳнов, Юрчи, Ҳисор, Балжувон, Кўлоб, Қўрғонтепа, Қабодиён каби жами 44 та бекликдан иборат бўлган.

„Тарихи Нофеи” асарида келтирилган маълумотларга қараганда, алоҳида вилоятларга тобе бўлган шаҳар ва ноҳиялар ҳам бўлган. Масалан: Мўминобод Кўлобга; Ховалинг ва Қўнғирот Болжувонга; Душанбе ва Қоратоғ Ҳисор ҳокимиغا; Ромитан, Ҳайдаробод, Баҳоваддин, Хўжа Бўстон, Хўжа Убон, Хўжа Ориф, Вобкент ва Зандана Бухоро шаҳрига тобе бўлган экан.

„Мажмаъ ул-арқом” асаридаги маълумотларга қараганда, амирлик яна қуйидаги маъмурий-худудий бўлақларга бўлинган бўлган. Чунки айнан мана шу тартибда бўлиниш бўйича хирож, закот ва бошқа турдаги солиқларни йиғиш ва олиш қулай бўлган.

100 минг танобдан иборат суғориладиган ер туманга, 50 минг танобдан иборат суғориладиган ер ҳазора (минглик)га, 25 минг таноб суғориладиган ер нимҳазорага, 10— 15 минг таноб суғориладиган ер бирор бир анҳор (ариқ)нинг обхўри (суғориладиган)га, 400 танобга суғориладиган ерга эга бўлган мулк царияга ва 300 таноб суғориладиган ерни мазраъа (экинзор)га бўлинган.

Аксарият туманлар аҳоли яшайдиган энг катта маҳаллалар номи билан ҳам аталган. Масалан: Ғиждувон-Ҳарқонруд, Комот-Вобканд, Сомжан-Ромитон номлари билан ҳам тилга олинганлиги манбаларда ҳам қайд этилган.

Олимларнинг хулосаларига қараганда, маҳаллий маъмурият намояндлари мавзени қишлоқ ва масжидлардан каттароқ худудий бўлинма деб таърифлаганлар. Карки вилояти мавзеларга бўлинса ҳам, улар ўз навбатида,

бекчаларга, бекча эса, ўз навбатида, қишлоқлардан иборат бўлган бекчахонлардан ташкил топган.

Нурота гузарлардан, улар эса қишлоқлардан иборат бўлган. Қоратегин рабовага (раҳрба сўзидан), у эса, ўз навбатида мавзе ва қишлоқлардан иборат бўлган.

Помир вилоятларидаги Рушон ва Шуг'нон маъмурий ноҳиялари оқсоқоллик дейилган. Аҳоли яшайдиган жойлар хужжатларда учта атама- қишлоқ, мавзе, даҳа орқали қайд этилган.

Бухоро амирлиги Ўрта Осиё ҳудудидаги феодал давлатлар, яъни хонликлар ичида энг кучли ва аҳоли кўп яшайдиган давлатлардан эди.

Бухоро амирлиги аҳолиси XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тез суръатлар билан кўпая бошлади. XIX асрнинг бошларига келиб аҳоли сони 2 млн дан ошиқ, 50-йилларга келиб эса 2,5 млн дан ортиқ кишини ташкил қилган. Бухоро шаҳрида 60 мингдан, Самарқанд шаҳрида 50 мингдан ошиқроқ аҳоли истиқомат қилишган.

XIX асрнинг 50-йилларигача бутун Бухоро амирлиги аҳолиси ўтроқ ва кўчманчи ҳаёт кечирувчи аҳолидан иборат бўлган. Ўтроқ аҳоли таркибига, асосан, тожиклар ҳамда қади-мий туркий халқлар, яъни қарлуқлар, турклар киришган. Кўч-манчи ва ярим кўчманчи аҳолилар таркибига эса асосан Зарафшом, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳасига келиб жойла-шиб қолган кўчманчи ўзбек уруғлари вакиллари кирганлар. Шунингдек, бу гуруҳ таркибига қисман маҳаллий туркий қабила вакили бўлмиш хитой-қипчоқлар ва маркитлар ҳамда қозоқлар ва туркманлар ҳам киришган.

Ўрта Осиё ҳудудидаги бошқа давлатларда бўлгани каби Бухоро амирлигида XX аср бошларига қадар ҳеч қачон аҳолини рўйхатга олиш жараёни амалга оширилмаган. Фақатгина чор Россияси ҳукумати тазйиқи остида 1914 йилда Бухоронинг шарқий ҳудудларидаги бекликлардаги аҳоли, экин майдон-лари, аҳоли (пунктлари) манзилгоҳлари ва чорва сонлари тўғрисидаги маълум бир ҳолатда маъмурий йўл орқали ҳисоб-китоблар амалга оширилди. Кейинчалик, аниқроғи 1917 йилда шу ҳолатдаги рўйхатга олиш яна бир маротоба амалга оширилди.

Ушбу ҳолатлар бўйича шуни айтиш лозимки, рўйхатдан ўтказиш жараёнида тўла ва аниқ маълумот олинган деб бўлмайди. Айниқса аҳоли сони масаласида. Чунки ўша даврда аҳоли сони аниқ ҳисоб-китоб қилинмаган. Одатда, ўша даврдаги хужжатлар таҳлили шуни кўрсатадики, аҳоли сони оддий сўров усули орқали ва ҳар бир хопадопда ўртача сон, яъни беш кишидан иборат тарзда ҳисоб-китоб қилинган. Аҳолининг умумий сонлари деярли барча ҳолатда тахминий тарзда берилган. Бошқа кўринишдаги ҳисоб-китоблар ҳам шу ҳолатда берилган. Ушбу ҳолатдан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиш мумкинки, 1914 йилда ҳам, 1917 йилда ҳам Бухоро амирлиги ҳудудида аниқ аҳоли сонини рўйхатга олиш жараёни умуман амалга оширилмаган, балким мавжуд бекликлардаги амалдорлар орқали

тахминий маълумотлар олиниб, ҳисоб-китоб қилинган. Ушбу хулосага келишимизга бир неча объектив сабаблар мавжуд.

Энг аввало, ўша даврда барча Ўрта Осиё давлатларида бўлгани каби, шу жумладан, Бухорода ҳам, бекликлар ҳудудининг аниқ чегараси, унинг харитаси тузилмаган эди.

Иккинчидан, аҳоли миграцияси деярли ҳеч қачон ҳисобга олинмаган эди.

Ва ниҳоят, учинчидан ҳар бир бекликда маҳаллий бошқарув маъмурлари солиқлар, турли хил йиғинларни тўлашни амалга ошириш жараёнида ўз манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб, ҳеч қачон аниқ маълумотлар беришдан манфаатдор бўлишмаган. Мана шунинг учун ҳам деярли барча адабиётларда берилган XIX—XX аср бошларидаги Бухоро амирлиги аҳолиси сони бизнингча тахминий тарзда берилган деб қабул қилиниши керак.

Энг муҳими шундаки, барча адабиётларда амирликдаги аҳолининг умумий сони берилган бўлса-да, аммо бирон-бир адабиётда уларнинг ҳудудлар бўйича тақсими, йирик шаҳарлар бўйича жойлашуви тўғрисида умуман маълумотлар келтирилмаган.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, жуда кўплаб муаллифлар томонидан яратилган асарларда аҳоли сони асосан 1924 йилда ўтказилган Ўрта Осиёдаги районлаштириш Комиссияси маълумотлари асосида берилган.

XIX асрдаги Бухоро амирлиги тарихий географиясига назар ташласак, Марказий Бухоро ҳудудларида, асосан, аҳоли яшайдиган манзилгоҳлар, шаҳарлар ва қишлоқлар, асосан, йирик дарё ўзанларидаги текисликларда, сув тақсимоти мавжуд бўлган ҳудудларда қарор топганлиги кўзга ташланса, Шарқий Бухоро ҳудудида эса аҳоли манзилгоҳлари, асосан, дарёларнинг тоғ олди қисмида, яъни бошланиш қисмида шаклланганлигини кўриш мумкин.

Амирлик аҳолисининг катта қисмини ўзбеклар ташкил қилган бўлиб, улар жуда кўплаб уруғлар вакили ҳисобланган. Ўша даврда Бухоро амирлигида ўзбекларнинг умумий сони 1,5 млн киши деб кўрсатилган.

Ўзбеклар, яъни ўзбек уруғлари ва қабилалари тўғрисида сўз кетганда адабиётларда турли хил фикрлар, ғоялар илгари сурилган. Жумладан, XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида яшаган аҳолининг ўзбек қатлами деярли барча адабиётларда учга бўлинган. Айнан мана шу уч гуруҳни аташ, уларни номлаш бўйича турли хил фикрлар билдирилган ва илгари сурилган. Ўзбекларнинг биринчи турига олимлар, асосан, ўтроқаҳоли қисмини, умуман уруғ-қабилавий жиҳатдан бўлинмаган қисмини киритганлар. Уларга чиғатойлар, хўжалар ва қарши-ликлар киритилган. Профессор М. Г. Ваҳобов уларни илмий жиҳатдан аташ учун „Туркий тилли сартлар“ деган илмий атамани қўллашни таклиф этган бўлса, Б. Кармишева „ўтроқ аҳоли“ деган атамани қўллаган. Иккинчи тоифага мансуб бўлган ўзбекларни Б. Кармишева „илк қабилалар“ деб атаб, уларга, асосан мўғиллар кириб келгунга қадар бўлган туркий қабилаларнинг

тарихий ворисларини, яъни турклар, қарлуқлар, халачлар, миришкорлар ва бошқаларни киритади.

М.Ваҳобов эса ушбу иккинчи тоифага мансуб ўзбекларни „Мовароуннаҳр турклари“ деб аташни илгари сурган.

Ва ниҳоят, ўзбекларнинг учинчи тоифасини Б.Кармишева „сўнгги қабилалар“, яъни XV аср охирида Дашти Қипчоқдан Мовароуннаҳрга кўчиб келган ўзбек қабилалари авлодлари деб атаган ҳолда, улар таркибига *қўнғиротлар, юзлар, лоқайлар, семизлар, кесамирлар, қатағонлар, дўрмонлар* ва бошқаларни киритган. М. Ваҳобов эса ушбу учинчи тоифа ўзбекларни „кўчманчи ўзбеклар“, атамаси орқали ифодалашни илгари сурган. Умуман олганда ушбу иккала фикр ҳар бир тадқиқотчини чуқур мулоҳаза юритишга мажбур қилади. Илмий таҳлил ва бевосита ўзбек қабилаларининг келиб чиқиши ва келиб ўрнашиши тарихи ушбу масалага ҳақиқатан ҳам илмий асосда жиддий ёндашиш лозимлигини кўрсатади. Б. Кармишева ўз тадқиқотларида кўпроқ аҳрли турмуш тарзини ўрганиш ва уларнинг жойлашуви, яъни этнография ва тарихий география фанлари мақсадидан келиб чиққан ҳолда, кўпроқ ўзининг XX асрнинг 60—70 йилларида олиб борган „сўров“ экспедициялари натижалари хулосаси асосида ўз фикрини илгари сурган-лигини кўриш мумкин. М.Ваҳобов эса ўз илмий тадқиқотларида бевосита ёзма манбаларни чуқур билиши ва уларни илмий таҳлил этиши асосида ўзбек уруғларининг ҳар бир тоифасини келиб чиқиши ва ўзбек миллатининг шаклланиши нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда фикр юритганлиги, ҳар бир этник жараёни илмий асослаш замирида тарихийлик ва тадрижийлик мезони билан номлаганлигини кўрсатиш мумкин.

Бухоро амирлиги аҳолиси таркибида сон жиҳатдан ўзбек-лардан сўнг иккинчи ўринда тожиклар туришган. Уларнинг умумий сони 500 минг деб берилган. Бошқа бир манбада уларнинг сони 650 минг деб кўрсатилган.

Бухоро амирлигида тожиклар асосан компакт (зич) ҳолатда амирликнинг йирик шаҳарлари Самарқанд, Бухоро, Китоб (Кўхтоғ), Ургут ҳамда тоғли худудларида, жумладан, Панжикентда, Душанбеда ва Вахш бўйларида, амирликнинг жануби-шарқий қисмида эса, асосан, Афғонистон билан чегарадош бўлган ерлар Ҳисор-Дарвоз, Қоратегин, Кўлоб, Балжувон, Қабодиён ва Яккабоғ бекликларида, Зарафшоннинг юқори қисмида эса Фалгар, Матчо, Яккатут ва Фон беюшкларида, ҳамда Киштут.(Кўштут) ва Моғиёнда истиқомат қилишган.

Туркманлар ҳам Бухоро амирлиги аҳолисининг сон жиҳатдан катта қисмини ташкил этган.

Туркманлар Бухоро амирлигига қарашли бўлган Амударёнинг икки қирғоғида жойлашган ерларда, яъни амирликнинг жанубий ва ғарбий худудларида истиқомат қилишган.

Эрсари, ата, али-эли ва *ҳож*и қабилаларининг катта қисми кўчманчиликни тарк этиб ўтроқлашган ва деҳқончилик қилишган. Қолган қисми эса кўчманчиликни давом эттириб, чорвачилик билан шуғулланишган. Уларниг

аксарияти Чоржўй, Бурдалиқ, Карки, Шеробод ва Қўрғонтепа бекликларига қарашли ерларда деҳқончилик ва чорвачилик билан машғул бўлишган.

Маълумотларга қараганда, Бухоро амирлигида яшаган туркманлар сони тахминан 200 минг киши деб кўрсатилган.

Бухоро амирлиги ҳудудида амирлик аҳолисининг кичик қисмини араблар ташкил қилган бўлиб, улар асосан Қарши ва Шеробод ҳудудларида истиқомат қилишган.

Шунингдек, Бухоро амирлиги ҳудудида форсийлар, яҳудийлар, ҳиндлар, лўлилар, афғонлар, қорақалпоқлар, қозоқлар ва қалмиқлар ҳам яшашган. Қалмиқдар Бухоро шаҳрида қорақалпоқлар эса Зарафшон, Амударё ва Сирдарёнинг куйи оқимларида, қозоқлар эса Бухоро амирлигининг шимоли-шарқий қисмида истиқомат қилишган.

Бухоро амирлигида истиқомат қилган номахаллий халклар, жумладан, ҳиндлар, яҳудийлар ҳуқуқ жиҳатдан тўла ҳуқуққа эга эмас эдилар ва улар алоҳида мавзеларда яшашган.

Бухорода ниҳоятда оз миқдорда Россия фуқаролигига мансуб бўлган ва, асосан, савдо ишлари билан машғул бўлган татарлар ҳам истиқомат қилишган.

Фойданилган адабиётлар руйхати:

1. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. 25-32 бетлар.
2. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий. 32- бет;
3. Пославский Ю. И. Экономический очерк Таджикистана. — Таджикистан // Сборник статей, —Т., 1995, с. 179 бет.
4. Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана, с. 86—87.
5. Вахабов М. Г. Формирование узбекской социалистической нации. с. 45-47
6. Холиқова Р.Э. Россия-Бухоро тарих чоррахасида - "O'qituvchi" _ Тошкент. 2005 74-86 бетлар.
7. Тўхтаметов Т. Г. Русско-Бухарские отношения в конце XIX — начале XXв.; Georg Meyendorff. Voyageal 'Orenburga' Boukhara faiten 1820. -Paris, 1820, p. 197.

